

UOT 82.0; 82.09

ORDUBAD LƏTİFƏLƏRİNİN REGIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

A.C.CƏFƏROVA
AMEA-nın Folklor İnstitutu
ceferli_ayten@mail.ru

Məqalədə Ordubad ərazisindən qeydə alınmış lətifələrin özünəməxsus xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Aydın olur ki, ərazinin lətifə janrı müxtəlif problemləri, ictimai həyatda baş vermiş çətinlikləri gülüş hədəfinə çevirməklə bu qüsurları islah etməyə çalışmışdır.

Tədqiqat zamanı sübut olunur ki, Ordubad lətifələri gülüş doğurmasında heç də türk dünyasının digər lətifə ocaqlarından geri qalmır.

Acar sözlər: lətifə, faytonçu, molla, Ordubad, gülüş

İnsan duyğularının üzə çıxmasını saxlayan iki fenomendən biri ağlamaqdır, digəri gülüşdür. Ağlamaq insanlara və digər canlılara xas olan keyfiyyətdirsə, gülüş canlılar içərisində yalnız insana məxsusdur. O baxımdan gülüş həyatın mənbəyi, anlamı, insanın yaşamaq sevincidir. Gülüş zəkanın əsas göstəricisidir. Xalq gülüşü folklorun digər janrlarında mövcud olsa da, onun əsas ifadə forması lətifələr və qaravəllilərdir. Çünki bu iki janrın təyinatı, semantika və funksiyası gülüş üzərində qurulmuşdur (1, 204).

Ordubad folklor nümunələri içərisində xalqın həyat tərzini, yaşayışını özündə əks etdirən şifahi xalq ədəbiyyatının gülüş dolu mətnləri – lətifələr də yer almışdır. Lətifələri də çox zaman nağılların bir növü kimi qələmə verirlər. Ancaq lətifə nağıla bənzərsə də, ona yaxın olsa da, özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilir. Lətifə yığcam, sadə, lakonik, yumoristik bir janrdır. Nağılı bilmək, yadda saxlamaq, danışmaq xüsusi bir məharət tələb edir. Buna görə də xüsusi nağılçılar vardır. Amma lətifələr belə deyil. Onları hamı bilir, yadda saxlayır və danışır. Özü də birini deyən adam hökmən yeddisini danışmalıdır. Beləliklə də, bir gecədə istənilən qədər lətifə söyləmək mümkündür. Ona görə də, lətifələr tapmaca, atalar sözü, bayatı, mahnı qədər çox yayılan və xalqın məişətinə daxil olan janrdır. Özü də bunlar yığcam olduğu üçün tez bir zamanda müxtəlif dövrun hadisələrinə, insanlarına aid oluna bilər (2,138). Kərkük dolaylarında da misilsiz məzhəkəçi (Molla Nəsrəddin – A.C.) ilə bağlı hər şeyi məzhəkə halına salır, yeddi dəfə lətifə danışır. Bu baxımdan Şakir Sabir və İbrahim

Daquqinin fikirləri marağ doğurur. Şakir Sabir yazır: “Bir də bu kimi ev oturuşlarında Molla Nəsrəddinin qısa hekayələri qonuşulurdu. Bir tək hekayə söyləyənlər: ”Üzərvə yeddi hekayə düşdü. Söyləyəcəksən. Söyləmiyənin nənəsi (anası) boşanır” – deyir və yeddi hekayə danışmasını istəyirlər”. Tədqiqatçı İbrahim Daquqinin də fikri folklorşünas Şakir Sabirin fikrin ilə səsləşir: “Molla Nəsrəddindən kim bir lətifə danışsa, gərək yeddisini danışsın. Kim yeddisini danışmasa, anasının ərsiz qalacağını uydurmuşlar”. Həqiqətdə isə İbrahim Daquqi və Paşa Əfəndiyevin göstərdikləri kimi, Molla Nəsrəddin lətifələrindən yeddi dənəsinin anladılması gecə söhbətlərini uzatmaq, ruhlara nəşə vermək və bu dadlı-duzlu söhbətləri daha da məzəli etmək üçün düşünülmüşdür (3,253).

Ordubad əhalisinin də yaddaşında “yeddi dəfə lətifə söyləmək” ifadəsi yaşamaqdadır. Lətifə söyləyən hər kəs yeddisini də əlavə söyləməlidir. Ən çox uzun qış gecələrində bir evə toplaşaraq bu gecələri mənalı keçirmək istəyən insanın “yeddi dəfə lətifə söyləmək arzusu” da bu baxımdan yaranmışdır.

Lətifələr şifahi xalq ədəbiyyatının gülüş dolu bir janrı kimi Ordubad ərazisində də müxtəlif mövzuları özündə əks etdirərək yaşamaqdadır. Molla Nəsrəddinlə bağlı lətifələr Azərbaycanın bir çox bölgələrində olduğu kimi burada da mövcuddur. Məsələn, bir gün Molla Nəsrəddindən soruşurlar ki, a kişi, dünyada arvadlar çoxdur, ya kişilər. Molla Nəsrəddin də deyir ki, arvadlar. Deyirlər, nə üçün? Deyir, kişilər də arvadlar kimi bəzənirlər, ona görə də arvadlar çoxdur (4). Lakin Ordubad lətifələrinin qəhrəmanlarını tək Molla Nəsrəddinlə kifayətləndirmək olmaz, həm də, necə deyirlər, əhalinin öz içərisindən çıxan məzəli insanların adları ilə bağlı lətifələr də mövcuddur. Ümumən, Naxçıvanda Nehrəm kəndi öz gülüş dolu folklor mətnləri – lətifələri ilə üstünlük təşkil edirsə də, Ordubadın Nüs-nüs kəndi bu baxımdan heç də Nehrəmdən geri qalmır.

Ordubad rayonunun Nüs-nüs kəndi gözəl təbiəti, qonaqpərvər insanları ilə seçilir. Bu kəndin əhalisi öz gözəl xüsusiyyətləri ilə fərqləndikləri kimi sadələhvlük kimi onların paklıqlarını ifadə edən cəhətlərdən də xali deyillər. Bəzən bu sadələhvlük, hər qarşdakına tez inanmaqları, ümumən Ordubadda onlar haqda müxtəlif deyimlərin yaranması ilə nəticələnmişdir. Bəzi məsələlərə bəsit yanaşaraq, bəzən də dərk etmədən danışanda qarşdakı ordubadlının müsahibinə ilk reaksiyası belə olur: “Lap nüs-nüslüdür elə bil”, “nüs-nüslü – nüs-nüslü danışma”. Bu və bu kimi ifadələr artıq Ordubadda atalar sözü funksiyasını daşıyan, nəzmşəkilli bir deyimin yaranmasını “tələb etmişdir”: “Olsa da başında qızıldan tacı, Nüs-nüs kəlləsinin yoxdur əlacı”. Bu iki misradan ibarət olan deyim yüzlərlə Nüs-nüs lətifələrinin var olduğunun sübutudur. Və bu lətifələrin, demək olar ki, hamısında, əxlaqi, əqli, ictimai nəticələr verilir: “Bir dəfə bir nüs-nüslünün dostu onlara qonaq gəlir. Gilaslar da təzə yetişibmiş. Qonağına təklif edir ki, çıx ağaca, doyunca ye. Ağacın üstündə giləs yemək xeyirlidir. Qonaq da deyilənə əməl edir və bundan məmnun olduğunu bildirir. O gün olur ki, nüs-nüslü də onlara qonaq gələn dostunun evinə getməli olur. Əncirin yetgin vaxtı imiş. Ev ziyəsi dostuna məsləhət görür ki,

ağaca çıxıb əncirdən nübar eləsin. Dostu razılaşır. Yarım saat keçir, nüs-nüslüdən səs-səmir çıxmır. Ev yiyəsi onu səsləməli olur:

- Dost, nə edirsən?

Nüs-nüslü belə cavab verir:

- Bayaqdandır əncirin ancaq birini yeyə bilmişəm, ə, nə ənciriniz varmış.

Dostu təəccüblənir. Sonra aydın olur ki, nüs-nüslü əncir ağacına sarınmış tağın yetirdiyi qabaqlardan birini əncir hesab edib yeyirmiş” (4).

Lətifələrdə nüs-nüslü avam, sadələhv, yüngül təbiətli, tez aldanan, etdiyi hərəkətlərdən gülünc vəziyyətə düşən, tərsinə iş tutan bir adam kimi təsvir edilir. Əslində, bu obraz xalqı elmə, savada, maariflənməyə çağırır, avamlığı, mövhumatı, geriliyi tənqid edir: “Bir nüs-nüslü Bakı-Noraşen qatarı ilə Bakıya gedirmiş. Qatarda işıq sönür. Əlindəki 10 qəpik pul yerə düşür. Nüs-nüslü cibindəki 1 manat pulu çıxarıb yandırır ki, işıq düşsün, 10 qəpiyi tapsın, amma tapa bilmir”. Hərdən lətifələrdə adları çəkilən iqtisadi atributlar lətifənin hansı dövrdə yarandığı, meydana gəldiyindən xəbər verir. Yuxarıda nümunə verdiyimiz lətifədə 10 qəpik, 1 manat pul əskinalarının adlarının çəkilməsi lətifənin son 5-6 ilin “məhsulu” olduğundan xəbər verir. Lakin lətifənin daha uzaqlara getdiyindən xəbər verən Bakı-Noraşen qatarının mövcudluğundan məlumat bu fikri inkar edə bilər. Bakı-Noraşen qatarı hələ keçmiş SSRİ dövründə mövcud olmuşdur. Noraşen rayonunun adının dəyişilməsi də lətifənin tarixini uzaqlaşdırır. Deməli, söyləyici hər hansı bir tarixi dövrdə yaranmış, yaddaşında iz salmış folklor mətnini söyləyərkən onu müasir atributlarla “bəzəyərək” təqdim edə bilər.

Digər bir lətifədə nüs-nüslünün avamlığı yumşaq tərzdə gülüş doğurur:

” Bir nüs-nüslü Bakıda təsərrüfat mağazasına gedir və ilk gördüyü televizorun qiymətini soruşur. Satıcı cavab verir ki, biz nüs-nüslülərə televizor satmırıq.

- Niyə? – deyər, alıcı təəccüblənir.

- Ona görə ki, gördüyünüz kondensiyonları ancaq nüs-nüslülər televizor hesab edirlər.

Nüs-nüs lətifələrinin əsas obrazı, qəhrəmanı olan “bir nüs-nüslü” hərdən Molla Nəsrəddin obrazını da xatırladır. Folklorşünas P.Əfəndiyev Molla Nəsrəddin obrazının xarakterini açarkən çox maraqlı şərh verir: “Molla Nəsrəddin çox çevik bir surətdir. O, həm ağıllı, həm də səfeh kimi göstərilən bütün insanların donuna girir. Birincilərin aqlını, hazırcavablığını təbliğ edir, ikinciləri isə satira atəşinə tutur. Çox maraqlıdır ki, ağılsız, axmaq, səfeh kimi təqdim olunan Mollanın lətifələrdə hazırcavablığı, yumoru, tərbiyəedici, ayıldıcı satirası üzə çıxır. Ona görə də, Molla Nəsrəddin lətifələrinin hamısı bu və ya digər əxlaqi, tərbiyəvi fikir təbliğ edir. Bunların təsir qüvvəsi də elə burasındadır” (2, 144). Yuxarıdakı fikirləri müəyyən dərəcədə Nüs-nüs lətifələrinin qəhrəmanına da şamil etmək olar. Bu qəhrəman da Molla Nəsrəddin kimi səfeh insanların donuna girib avamlığı, cahilliyi, geridə qalmışlığı tənqid edərək insanları yeniliyə, maariflənməyə, əqli və mənəvi kamilliyə səsləyən bir

obrazdır: "Bir nüs-nüslü kişi olur. Onun inəyi qaçır, kola girir, kişi nə qədər eləyir, inəyi koldan çıxara bilmir. Fikirləşir ki, kolu yandırsam, inək çıxar. Kola kirmit vurur, kol da yanır, inək də" (4).

Həmişə olduğu kimi müasir dövrdə də yaranan problemlərə, mənəvi dəyərlərə ziyan gətirən bəzi davranışlara xalq öz mənfi reaksiyasını yaratdığı lətifələr vasitəsilə, zarafat yolu ilə bildirmişdir. Mövcud problemlərə ən kəskin etiraz bildirmək istəyəndə türk "tənqidçi" olaraq məhz Molla Nəsrəddinə üz tutmalı olur. Adətən, çox ibrətamiz lətifələr sırasında elə bir lətifə tapmaq olmaz ki, orada müəyyən əxlaqi, əqli, ictimai fikir verilməmiş olsun. Molla Nəsrəddin bəzən zahirdə çətin nəzərə çarpan mənəvi nöqsanları üzə çıxarır. Ordubad ərazisində də bu barədə lətifələr yaranmışdır:

"Bir gün Mollanın həyatının qapısını çıxarıb aparırlar. Molla nə qədər axtarırsa, oğrunu tapa bilmir. Axırda gedib məscidin qapısını çıxardır. Gözətçi onu görüb deyir:

- Nə eləyirsən!?

Molla deyir:

- Deyirlər ki, Allah hər şeydən xəbərdardır. Əgər doğrudursa, onda mənim qapımı oğurlayandan da xəbəri var. Desin oğrunu, verim qapını" (5,169).

Bu kimi lətifələrin əsas obrazı Molladır. Söyləyici lətifənin sonunadək onu "Molla" deyərək "təqdim edir". Ondən "Molla"nın kim olduğunu soruşduqda ərazinin hər hansı məscidinin mollasından bəhs etdiyini söyləyir. Lakin bu, elə Molla Nəsrəddindir ki, bəzi lətifələrdə xalqa çox doğma, yaxın obraz kimi yaxınlaşır, lətifələrdə də "Molla" deyə təqdim olunur: Bir nəfər Mollanın yanına gəlir ki, Molla əmi, mən aşıq olmuşam. Molla deyir, aşıq olmusan, bə, sazlı hanı? O isə cavabında deyir: - Molla əmi, mən sazsız da çala bilərəm.

Ümumən, Azərbaycan lətifələrində həyatın elə bir məqamı, elə bir sahəsi yoxdur ki, ona aid olan tənqidedici lətifə olmasın. Bu, Ordubad lətifələrində də belədir. Bəzən bu örnəkləri araşdırdıqda hər hansı tarixi dövrlə səsləşən, tarixi məzmunlu lətifələrə də rast gəlmək olur. Qaçaqçılıq, quldurluq kimi əməllərdə xalqın mal-dövlətini talayanların bu lətifələrdə gülüş vasitəsilə nöqsanları açılır. "İkisi yola getmir" adlı lətifə də bu baxımdan səciyyəvidir: "Vaxtilə Kərəm adlı bir quldur olur. Tez-tez kəndə hücum edən Kərəm kənd camaatını var-yoxdan çıxardır. Bu kənddə iki keşiş yaşayırmış. Keşişlər heç vaxt yola getməz, həmişə bir-birinə düşmən kimi baxarmışlar. Bir gün Kərəm dəstəsilə kəndə gəlir. Keşişlərdən birinin var-dövlətini götürür, keşişi də öldürüb qaçır. Bir neçə gündən sonra Kərəmi tutub məhkəməyə verirlər. Hamı tələb edir ki, keşişi nə üçün öldürdüyünü desin. Söz qaçaq Kərəmə verilir: - Camaat, vallah, elə gördüm ki, bunnar yola getmir, birini öldürdüm ki, o biri rahat yaşasın" (5, 172).

Zaman-zaman padşahların, xanların, bəylərin zülmünə məruz qalmış xalq ideal, xalqına rəhm edən, havadar çıxan başçı – padşah, xan, dövlət idarəçisi görmək arzusunu lətifələrdə də gizlətmir. Belə ki, xalqa zülm edən, lakin

nəticədə rəiyyətinə möhtac qalan bu idarəçilərin çatışmazlıqları öldürücü gülüslə ifşa olunur. “Yeməsən, öləssən”, “Padşahın süd qardaşı” kimi lətifələr fikrimizi təsdiq edir: “Bir padşah olur. Padşah tezdən durur ki, süfrənin üstün bəziyiplər nəzi-nemətinən. Padşah der ki, çıxın küçüyə birinci kimi görduz, onu gətirin mənim yanıma. Çıxıllar küçüyə görüllər ki, bir nəfər adam küçəynən gedir. Deyillər ki, səni padşah çağırır. Bı der: - Mənim padşahınan nə işim, nə gücüm. Padşah məni neynir. Bı gəlir. Padşaha başın əyir, təzim eliyir. Deyir: - Padşah, qibleyi-aləm sağ olsun, sizin əmrəyə görə gəlmişəm. Deyir: - Buyur oturğınan. Səni elə-belə çağırmamışam. İstirəm mənən yeməh yəsən. Baxır görür ki, süfrə bəzənir. Padşahdı da. Padşahın süfrəsində yüzmin cürə yeməli. Bı bıllarınan yeyir-içir. Duranda süfrəyə baxır der ki, padşah sağ olsun, bı yeməhlərdən yən ölməz. Bı gedir. Bir müddət keçənnən sonra padşah naxoşduyur. Der: - Onda bir adam çağırmışdım, dedi ki, bı yeməhlərdən yən ölməz. Əxi indi mən ölürəm. Gedin uni çağırın gəlsin. Həsəni gətirillər bının yanına. – Həsən, əxi unda sən mənə dedin ki, bı yeməhlərdən yən ölməz. Əxi mən ölürəm. Der ki, qibleyi-aləm sağ olsun, ye də. Padşah qəyidir ki, əxi yəmmirəm. Der: - Yəmmirsən ki, öləssən də, mən dedim ki, yən ölməz. Yeməsən, öləssən” (6, 78).

Ailə-məişət məsələlərinin əks olunduğu mətnlər də ərazinin folklor yaddaşında yaşamaqdadır. Tarixən gəlin-qaynana münasibətləri “həllolunmaz məsələ” kimi lətifələrdə də əks olunmaqdan yan keçməmişdir. Belə lətifələr çox zaman didaktik-əxlaqi nəticələrlə bitir. “Gülümə demisən, filimə deməmişən” bu problemi tam çılpaqlığı ilə görmək olar: “Bir gəlin olur, bir qaynana. Bunlarınkı nə işə düz gətirmir. Bu ona, o buna – söhbət ayaq tutur, evdən çıxır. Qaynana deyir ki, mən ayaq götürməyəm, gəlin də deyir ki, mən səndən əskik kişinin qızı deyiləm ha... mənim bir günahım olsa, yenə dərd yaradı. Gəlinin əri qalır arada – hansına nə desin. Ana anadı, gəlin də, insafən, bir günah əyəsi deyil. Ana görür, oğlu qarışmadı işə, gəlin də görür, əri dimmir, oturlar yerlərində. Ancaq fürsət tapan kimi qaynana gəlini sancmağından qalır. Gəlin təhnəli imiş, boy-buxundan Allah onu peşiman eləməmişdi. Bir gün əri ona başmaq alıb gətirir. Gəlin deyir, başmaq ayağıma olmur. Əri deyir ki, dükançıya, ölçünü düz demişəm, bəs bu niyə belə oldu? Qaynana görür məqamı, deyir, - Sən dükançıya deməmişən ki, filimə başmaq ver, demisən, gülümə başmaq ver...Dükançı yazıq da nə bilsin” (11, 51.)

Bəzi lətifələrdə pinti, bacarıqsız, ağıldan dayaz qadınlar pislənir. “Pişikdirsə, ət hanı, ətdirsə, pişik hanı?”, “Bəlkə geri qayıda”, “Şəklimi sinəmdən yuxarı çək” kimi lətifələr deyilənə nüminədir. “Pişikdirsə, ət hanı” lətifəsinə biz Kərkük folklor örnəklərinin araşdırıcısı prof. Qəzənfər Paşayevin dəyərli tədqiqat işində də rast gəldik. Lətifənin məzmunu belədir: İşə getməzdən əvvəl üç kilo ət alıb arvadına verən Molla yemək bişirmək üçün tapşırıq verir. Lakin qonşular Molla gedəndən sonra əti bişirib yeyirlər. Axşam qadın Mollanın qarşısına lobyə gətirib qoyanda o, hirsələnir. Qadın əti pişiyin yediğini söyləyəndə Molla pişiyi tutub tərəzidə çəkir. Elə pişik də 3 kilo gələndə

Mollanın “Pişikdirsə, ət hanı, ətdirsə, pişik hanı?” kəlamı yaranır.

Folklorşünas T.Fərzəliyev lətifələrin satirik məişət nağılları ilə fərqiindən bəhs edərkən yazır ki, əgər satirik məişət nağıllarından müəyyən bir əlavə süjet xətti, bir söz, bir cümlə, bir parça çıxarılsa, onun ümumi məna və məzmununa bir o qədər xələl gəlməz, nağılın ideyası yenə də başa düşülər. Lətifələr isə bunun əksinədir... Lətifələrdən bir detal, bir söz, bir məqam götürüldükdə, onun əsas qayəsi pozulur və ümumiyyətlə, lətifə lətifəlikdən, zəriflikdən, hikmətlilikdən çıxır. Bu xüsusiyyət lətifə janrından nəinki bir cümlə, hətta bir kəlmə belə götürülməsinə imkan vermir. Əgər lətifələrin epik hissəsində bir əşyanın keyfiyyəti, məsələn: onun həcmi, rəngi, miqdarı, çəkisi, iyi, yaxud subyektin-obrazın boyu, sir-sifəti, xasiyyəti, hərəkəti, davranışı, geyimi və s. Göstərilirsə, bu, o deməkdir ki, həmin əşya və ya detal sonluqda yumor, hikmətli kəlam və ya ironiya üçün zəruridir. Göründüyü kimi, bərabər çəki lətifədə mütləq lazımdır, yəni həqiqəti aşkara çıxarmaq üçün ətlə pişiyin çəkisi eyni olmalıdır. Əks halda, məna tamamlanmaz, lətifənin qayəsi anlaşılmaz (7,108).

Ordubad ərazisində mövcud olan lətifələrə diqqət etdikdə, yəqin olur ki, onların bəziləri Azərbaycanın bir çox regionlarında azacıq fərqlə də olsa, mövcuddur. Araşdırıcı S.Abbaslı belə lətifələri kütləvi lətifələr adlandırır: “Kütləvi lətifələr bəlli bir bölgədə formalaşsalar da geniş vüsət alıb, əksər ərazilərə yayılıb-yaşamış, yeni variant və çalarlar kəsb etmişlər. Hər bir bölgənin gülməcə (lətifə - A.C.) yaradıcıları bu örnəklərə məhəlli don geyindirmiş, onu yerli zəminə xas koloritlə bəzəmişlər” (9,104). Ordubad mühitində də mövcud olan lətifələrə fərqli çalarlarla digər regionlarda da təsadüf edilir. Məsələn, ərazinin belə lətifələrindən birinə - “Nə işi var?” lətifəsinə diqqət edək: “Bir kişi nəql edir ki, keçmişdə mən faytonçu idim. Tiflisdən Naxçıvana gəlirdim. Faytonda dörd müsafirim var idi. Bunlardan biri Molla Tarverdi, ikisi tanımadım kim idi. Biri də erməni idi. Qıraxda qarşımıza səkkiz it çıxdı. Yeddisi birini boğurdu. Bu vaxt erməni müsafirim haray saldı ki: - Ədə, qoymayın, mollaı öldürdülər. Molla Tarverdi həmin dəqiqə ona cavab verdi ki: - Eh, yaxşı eləyillər, bir mollaın yeddi keşişin içində nə işi var?”. Bu lətifənin eyni süjet xəttinə, eyni nəticəyə malik, lakin toponimlərin fərqliliyi əks olunan versiyasına Şəki lətifələrinin sırasında təsadüf edirik. Tədqiqatçı L.Süleymanova öz tədqiqat işində Şəkinin gülüş qəhrəmanı Hacı dayıdan bəhs edərkən bu lətifəni təqdim edir: “Gəncə xanına qonaq gedən Şəki xanı Hacı dayını da özü ilə aparır ki, qonaqlıqda məzəli lətifələrlə adamları əyləndirsin. Hacı dayı itini də özü ilə aparır. Qonaqları Gəncə xanı adamları ilə qarşılayır. Onların arasında bir nəfər erməni də varmış. Gəncə xanının çoxsaylı itləri Hacı dayının itini görən kimi ona hücum edirlər. Erməni Hacı dayıya yaxınlaşaraq onun itinə işarə edib istehza ilə deyir: “Mollaı itlər boğur, Hacı, kömək eləsənə.” Hacı dayı: “O qədər keşişin içində mollaın nə işi var ki, hələ onu boğurlar da” – deyər, cavab verir” (8,93).

Ordubaddan toplanılan bu lətifədə Molla Tarverdi (Molla Tanrıverdi oğlu Hüseyini) (Naxçıvanın lətifə yaradıcılarından) Şəki variantının qəhrəmanı

Hacı dayı kimi hazırcavab, itiağıllıdır. Hər iki qəhrəmanda göstərilən məziyyətlərin məşhur lətifə qəhrəmanı Molla Nəsrəddin obrazında ümumiləşdiyini görürük. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan xalq lətifələrinin əksəriyyətində Molla Nəsrəddin ağıllı, bilikli, hazırcavab, tədbirli bir obraz – tip kimi təsvir olunmuşdur. Folklorşünas T.Fərzəliyev yazır ki, əksər lətifələrin, o cümlədən, Molla Nəsrəddin adı ilə bağlı olan lətifələrin çoxu Azərbaycanın bəzi zonalarında yerli xalq tərəfindən özlərinin “lətifə qəhrəmanlarının adı ilə bağlanıb söylənilir” (7, 115).

Ərazinin lətifələrində müxtəlif lətifə qəhrəmanlarının adları çəkilir. Bunlardan naxçıvanlı Molla Tarverdi (Molla Tanrıverdi oğlu Hüseyini), Şükür dayı, Kor Qəzənfər, Sürücü Babək və b. obrazların adı ilə bağlı olan lətifələr Ordubad əhalisinin folklor həyatında artıq özünə yer tutmaqdadır. “Allahverdi”, “Kanistr əhvalatı” kimi lətifələrdə son dövrdə xalqın iqtisadi həyatından səhnələr öz əksini tapır. Məsələn, “Kanistr əhvalatı”nda deyilir: “Bir gün bir müştəri sürücü Babəkə yaxınlaşır, onun yükünü Dəstə kəndinə aparacağı təklif edir. Müştəri Babəkdən soruşur ki, yükü neçəyə apararsan? Babək cavab verir ki, 20 manata. Müştəri deyir, mən 5 manat verirəm. Babək isə cavabında deyir: - Onda min kanistirə, get”. Və ya: “Günlərin bir günündə Babək adlı bir sürücü Əndəmic kəndindən Ordubada doğru gəlirdi. Birdən qəflətən maşının tormoz sistemi pozulur. Yol da üzüyeniş olduğuna görə maşın böyük sürət alır. Sürücü Babək özünü əvvəl itirir. Nə edəcəyini bilmir. Dəhşətli ölümə üz-üzə dayanır. O, qəzadan qurtulmaq üçün böyük sürətlə gedən maşını yolun kənarındakı qovaq ağacına çırpır. Maşın əzilsə də, sürücü Babək sağ-salamat qurtulur. Adamlar qəza yerinə toplaşır. Babək onlara deyir ki, bu gündən adımlı dəyişib Allahverdi qoyacağam. Hamı qəhqəhə çəkib gülür. İndi xalq arasında bu ifadə dolaşmaqdadır. Hər hansı bir qəzadan sağ qurtaran adamın sevincdən ilk ifadəsi bu olur: “Bu gündən adımlı Allahverdi qoyacağam”. Bu lətifədə insanın başına gələn əhvalat – yol qəzası dinləyicidə əvvələn bir qorxu yaratsa da, sonluqdakı nikbin məqam mətnin gülüş məqsədi daşmasına təkan verir. Bu mətni satirik əhvalat da adlandırmaq olar.

Lətifələri satirik nağıllardan, əhvalatlardan fərqləndirən digər başlıca əlamət onların (lətifələrin – A.C.) gündəlik həyatda, ictimai ünsiyyətdə fəal iştirak etməsi və mübarizə aparmasıdır. Bu xüsusiyyət lətifələrin gözlənilmədən, hazırlanmadan həyatı zərurətdən, canlı ictimai ünsiyyətdən doğan, qısa və müxtəsər şifahi danışmaq, yəni canlı danışmaq miniaturu, daha dəqiq desək, dilcavabı və söhbət mövzusu, mübarizə aləti olduğunu göstərir. Lətifələrin başqa bir xüsusiyyəti də vardır – hadisəsiz, əhvalatsız-hərəkətsiz, mükəlliməsiz, təsdiq və ya inkarsız lətifə mümkün deyildir. Lətifələrdəki mükəllimələr, replikalar onu bilavasitə dramatik forma ilə bağlayır (7,107).

Milli-mənəvi dəyərlərə böyük önəm verən dinimizin yasaq etdiyi məqamları özündən mümkün qədər iraq tutmağa çalışan ordubadlılar, bu əxlaqi dəyərlərə zidd mövqedə dayanan insanları həmişə pisləmiş, bunu folklorlarda ifadə etməkdən də yan keçməmişlər. Lətifələrdə də ifşa və tənqid hədəfi haqsızlıq,

ədalətsizlik, zülm, hərislik, acgözlük, cahillik, avamlıq, tənbellik, qorxaqlıq, yalançılıq, tüfeylilik, əxlaqsızlıq, sərxoşluq və s. kimi mənfi-əxlaqi keyfiyyətlər olduğu üçün belə lətifələr öz tərbiyəvi əhəmiyyətinə görə əvəzolunmazdır.

Ümumiyyətlə, lətifələrdə tez-tez rast gəldiyimiz obrazlardan biri də sərxoşdur. Ərazidə dini dəyərlərə böyük önəm verildiyindən təmiz əxlaqa zidd, sağlamlığa düşmən olan bu mənfi keyfiyyətin tənqidi Ordubad lətifələrinin əsas mövzularındandır. “Sərxoş”, “Kor Qəzənfər” kimi lətifələr fikrimizi sübut edən mətnlərdir. Mətnlərə diqqət edək: “Neçə illər bundan əvvəl Ordubadda bir dəllək Xudaqulu yaşayırmış. O, möhkəm sərxoşluğa dadanmışdı. Dəlləklilik qazandığı qəpik-quruşu şəraba verər və sərxoş vəziyyətdə evə gedərmiş. Günlərin bir günündə o, möhkəm sərxoş olur. Birdən qabağına elektrik dirəyi çıxır. Dirəyin üstünə yığılır. Elə bilir ki, dirək insandır. Dirəyi qonşusuna bənzədir və deyir: - Qonşu, mən ölüm, məni bağışla. Yoldan keçənlər isə bunun şahidi olur və çox gülüşürlər”. “Kor Qəzənfər” lətifəsində isə əvvəlki mətnə nisbətən yarımçıq qalan gülüş bir az daha konkretləşir, dərinləşir. Bu gülüş həm də sərxoşun kəskin tənqidi ilə müşahidə olunur: “Ordubadın Vənənd kəndində Qəzənfər adlı bir kişi yaşayırmış. Qəzənfər kişi axşamlar çəliyini yerə döyə-döyə kəndin mərkəzindəki çayxanaya gələr, 10-11 radələrində də evə gedərdi. Həmin kənddə bir sərxoş yaşayırmış və tez-tez həmin bu Qəzənfərlə qarşılaşmış. Sərxoş çox tez-tez səndəlləyib kor Qəzənfərin üstünə düşərmiş. Bir gün axşam Kor Qəzənfər əlinə bir fənər götürüb yenə küçə ilə gedirdi. Həmin gün bu sərxoş kişi kefli deyildi. Yolda yenə də Kor Qəzənfərlə rastlaşır. Görür ki, Kor Qəzənfər əlində fənər gedir. Ona sual verir ki, Qəzənfər, sən korsan, fənəri neynirsən? Kor Qəzənfər də cavabında deyir: - Ay heyvan, sənə görə götürmüşəm ki, üstümə düşməyəsən”(4).

Barələrində lətifələr yaranan və ya özləri də lətifə yaradan Ordubadın məzəli insanlarından biri də Şükür dayıdır. Ordubadlı Şükür Quliyev öz məzəli atmacaları ilə həm ətrafındakı insanların ovqatını şən edər, həm də bəzi məsələlərə gülüş donu geyindirərək, öz tənqidi fikirlərini gizlətməzdi. Ordubadlı şair Həsən Valeh özünün “Bir tarixdir Ordubad” adlı kitabında Şükür dayının bir neçə atmacasını – lətifələrini də dərc etmişdir: “Bazarda Şükür qaloş satırmış. Bir nəfər alıcı qiymətini soruşur və ucuz qiymətə istəyir. Şükür cavab verir: - Bəs bir tayını kimə satım?”; “Bir məhkəmə iclasında prokuror qanundan çox danışır, nahaqdan məhkəməyə düşmüş kasıb müttəhim qatı cinayətkar adlandırır. Şükür onunla yanaşı oturmuş yoldaşına deyir: - Dur, dur gedək. Bunlar qovunu yeyənləri bağışlayır, qabığını gəmirənləri isə tuturlar” (10, 155). Şükür dayı ilə bağlı lətifələrin bəzilərində dövrün bir çox siyasi hadisələrinin çatışmazlıqları satirik dillə tənqid olunur. “Heykəl” lətifəsi bu baxımdan səciyyəvidir: “SSRİ dağılan dövrdə şəhərdəki Leninin heykəlini bir qrup adan dağıdırmış. Şükür onlara yaxınlaşıb belə deyir: - Əziyyət çəkib heykəli niyə dağıdırınız? Ən yaxşısı budur ki, heykəli rəndələrin (və ya üstünə nişan vurun olsun cəbhəçi” (4).

Mövzu və ideyalarına görə regional lətifələrin böyük bir qismini siyasi ləti-

fələr təşkil edir. Bu qəbil lətifələrdə ictimai quruluş və onun ideologiyasındakı nöqsanlar gülüş hədəfinə çevrilmişdir. Ən önəmli cəhət isə ondan ibarətdir ki, bu qəbil gülməyə yaradıcıları siyasi təzyiqlərdən, repressiya təhlükəsindən qorxmamış, vaxtında və zamanında öz sözlərini deməkdən çəkinməmişlər (7,63).

Ümumiyyətlə, lətifə şəxsiyyəti (qəhrəmanı) əvəzetmə, dəyişmə xüsusiyyətinə malik janrdır. Yəni onlar öz müəlliflərini asanlıqla dəyişdirmək xüsusiyyətinə malikdirlər. Bu xüsusiyyət Ordubad lətifələrində də aşkar olunur. Məsələn, aşağıdakı lətifədə bəzən əsas obraz Ordubad lətifələrinin qəhrəmanlarından olan “nüs-nüslü”, bəzən də Şükür dayı olur: “Bir gün nüs-nüslü gedir İrana lampa almağa. Tamojnuda dayanan əsgər lampa dolu kisəyə bir təpik vurub deyir: - Nədir bunun içindəki? Nüs-nüslü cavab verir: - Bir təpik də vursan, heç nə”. Bu lətifənin əsas obrazı – qəhrəmanı Şükür dayı olan variantı da var: “Şükür dayı İrandan lampoçka alıb gətirir. Yolda gömrükdə duran iranlı əsgər lampoçka meşokuna təpik vurub soruşur: - A kişi, nə aparırsan? Şükür dayı cavab verir: - Bir az bundan qabaq lampoçka idi, indi dəy heç nə”.

Dövrün, zamanın ictimai hadisələrinə münasibət folklorun digər janrlarında olduğu kimi lətifələrdə də öz əksini tapır. Hər bir lətifədə yarandığı dövrün nəfəsi duyulur. Ordubad lətifələrinin çoxunda zaman və məkan müəyyənliyi bəzi lətifələrin lap son dövrlərin məhsulu olduğundan xəbər verir. Ordubad əhalisi alış-veriş üçün tez-tez qonşu İran dövlətinə səfər edir. İran dövləti də bəzi ərzaq məhsullarının daşınmasına qadağa qoyduğundan, əhali çox vaxt səfərdən əliboş, narazı qayıdır. Və bu narazılıq acı, kinayəli gülüş dolu lətifələr vasitəsilə ifadə olunur: “Bir nüs-nüslü İrana gedir ki, alış-veriş eləsin. Aldığı malları İran kömrüyü yoxlayanda balığı görürlər, qoymurlar balığı aparsın. Nüs-nüslü çox təəssüflənir, lakin balığı onlara vermir. Aparıb atır Araza və deyir ki, mən keçim, sən də mənim dalımca Ordubada gələrsən” Və yaxud: “Bir nüs-nüslü gedir İrana top alsın gətirsin, Novruz bayramında satıb pul qazansın. Görür, toplar karopkaya yerləşmir, bir-bir partladıb yığır karopkaya”.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, insan həyatının elə sahəsi, məqamı yoxdur ki, ona aid lətifə olmasın. Ordubad lətifələri içərisində də müxtəlif mövzulu lətifələrə rast gəlinir. Ərazinin bəzən insanları – lətifə yaradıcıları yaşadıkları ictimai həyatın müxtəlif məsələlərinə qarşı özünəməxsus şəkildə yanaşmışlar. Məsələn, Ordubadda aptekçi Cəfər adında bir kişi var. Kim onun aptekindən dərman istəsə, deyər ki, o yoxdur, əvəzedicisi var. Bir gün gedir bazara, deyir ki, lapatka var? Deyirlər, o yoxdur, amma əvəzedicisi var, istəyirsən verək. Və ya: “Bir gün də toyların birində Cəfər dayıya danışmaq üçün söz verirlər. Bu da toyda durur deyir ki:

- Məhəbbət elə bir şeydir ki...

Bu vaxt kimsə yerdən Cəfər dayıya:

- Əvəzedicisi yoxdur!”

Xalq lətifələrinin, o cümlədən, regional lətifələrin mayasında xalq gülüşü dayanır. Gülüş cürbəcür olur. Zarafatdan doğan yumoristik gülüş, kinayəli

gülüş, nifrətdən şölələnən öldürücü gülüş (10, 118). Yuxarıda verdiyimiz ap-tekçi Cəfərlə bağlı lətifəbazların söylədiyi – yaratdığı məzəli mətnləri dinləyən insanda yaranan gülüş məhz “zarafatdan doğan yumoristik gülüşdür”.

ƏDƏBİYYAT

1. Füzuli Bayat. Folklor dərsləri, Bakı, Elm və təhsil, 2012, 204 s.
2. Paşa Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı, Bakı: Maarif, 1981, 138 s.
3. Qəzənfər Paşayev. Kərkük folklorunun janrları. Bakı: Elm, 2003, 253 s.
4. Mətn nümunələri müəllifin arxivinə aiddir.
5. Azərbaycan folkloru antologiyası, XXIII kitab (Naxçıvan örnəkləri), (toplayanı Aytən Cəfərova, tərtib edəni f.ü.f.d. Əziz Ələkbərli, Aytən Cəfərova) 2-ci cild, Bakı : Elm və təhsil, 2012, 169 s.
6. El sözü – yurd yaddaşı. Folklor toplusu. Bakı: Elm, 2010, 78 s. (toplayıb tərtib edəni və çapa hazırlayanı f.ü.f.d. Məhsəti İsmayıl).
7. Fərzəliyev Təhmasib. Azərbaycan xalq lətifələri. Bakı: Elm, 1971, 108 s.
8. Ləman Süleymanova. Şəki folklor mühiti (filologiya elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya). Bakı, 2008, 93 s.
9. Sönməz Abbaslı. Azərbaycan lətifələrinin regional xüsusiyyətləri, Bakı: Nurlan, 2011, 63 s.
10. Həsən Valeh. Bir tarixdir Ordubad. Bakı: Nurlan, 2005, 155 s.
11. “Yol gələr Ordubada”. Folklor toplusu. (ön sözün müəllifləri və toplayanlar: f.e.d. Məhərrəm Cəfərli, Rafiq Babayev). Naxçıvan, 2005

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ РЕГИОНАЛЬНЫХ ОРДУБАДСКИХ АНЕКТОДОВ

А.Дж.ДЖАФАРОВА

РЕЗЮМЕ

Выясняется, что жанр анекдота этого региона отражает различные проблемы и недостатки быта, а также пути их ликвидации исследования показывают, что Ордубадские анекдоты не уступают анекдотам тюркского мира.

Ключевые слова: анекдот, фаэтонщик, молла, Ордубад, смех

REGIONAL PECULIARITIES OF ORDUBAD ANECDOTES

A.J.JAFAROVA

SUMMARY

The article studies the unique features of the anecdotes that belong to Ordubad area the apparently, the anecdote genre of this area tried to ridicule various problems and deficiencies of society in an effort to correct them. During the research, it was proven that Ordubad anecdotes do not lag behind those of other areas of the Turkish world in causing laughter from the hearer.

Key words: Anecdote, phaeton driver, mullah, Ordubad, laughter